

ВИКОРИСТАННЯ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СИСТЕМІ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

КРИВОРУЧКО Лариса Сергіївна - кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

Стаття посвячена аналізу використання системного підходу в адміністративній системі по забезпеченню захисту прав людини в Україні по міжнародним стандартам.

Ключові слова: права людини, адміністративна система, системний підхід, міжнародні стандарти, захист прав людини в Україні.

Постановка проблеми

Адміністративно-правове забезпечення прав людини в Україні, його ефективне використання й вдосконалення є необхідною умовою функціонування і розвитку громадянського суспільства і правової держави. Його норми встановлюють найбільш суттєві, вихідні засади, які визначають положення особистості в суспільстві та державі, принципи їх взаємовідносин. Наявність високих демократичних стандартів та досконалого національного законодавства не є гарантом ефективного забезпечення прав людини у країні. Навіть при наявності високорозвинених та ефективних елементів, їх сукупність може бути не дієздатною. З метою більш кращого розуміння та визначення шляхів удосконалення адміністративної сфери забезпечення прав людини в Україні вважаємо за доцільне розглянути використання системного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі питання системного підходу розглядалися частково в наукових працях українських та зарубіжних вчених, зокрема:

Р. Акоффа, Л. фон Берталанфі, О.М. Бандурки, А.А. Богданова, П. Друкера, Г. Саймона, Г. Спенсера, А. Чандлера та ін. Однак у науковій літературі недостатньо приділено уваги питанням застосування саме системного підходу, його використанню і впровадженню в адміністративну систему щодо забезпечення захисту прав людини в Україні з урахуванням міжнародно-правових стандартів. На сьогодні дана проблема є не повною мірою вичерпаною, що й обумовило вибір автора даної теми дослідження. Наукова новизна роботи полягає в здійсненні аналізу і напрацюванні нових підходів щодо розуміння системного підходу, його використання і впровадження в адміністративну систему щодо забезпечення захисту прав людини в Україні.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Окремі питання щодо застосування системного підходу, його використання і впровадження в адміністративну систему щодо забезпечення захисту прав людини в Україні з урахуванням міжнародно-правових стандартів потребують ретельного наукового дослідження та вдосконалення правового механізму шляхом перегляду існуючого правового механізму та нормативно-правової бази в Україні, аналізу міжнародних стандартів та правового забезпечення в країнах зі стабільними економічними показниками та вдосконалення системи організаційно-правового механізму.

Формулювання цілей статті

Метою статті є обґрунтування актуальності і доцільності розгляду питання щодо використання і впровадження в адміністративну систему системного підходу щодо забезпечення захисту прав людини в Україні з урахуванням міжнародно-правових стандартів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Системний підхід є методологічним напрямком дослідження, який розглядає об'єкт як систему, яка складається з елементів в сукупності відносин і зв'язків між ними. Відносини елементів системи включають у себе вхідні ресурси, зв'язок з іншими системами, зворотній зв'язок та вихід (мету системи). Такий підхід дозволяє розглядати адміністративну систему забезпечення захисту прав людини, як сукупність діалектично розгалужених процесів, що призводить до розвитку громадянського суспільства.

Принципи системного підходу передбачають у сфері забезпечення захисту прав людини виконання певних закономірностей. До основних принципів системного підходу відноситься цілісність, ієрархічність будови, структуризація, множинність і системність. Розглянемо принципи системного підходу у сфері забезпечення захисту прав людини.

Принцип цілісності дозволяє розглядати одночасно систему як єдине ціле і в той же час як підсистему для вищих рівнів. Адміністративна система є завершеною та складною системою організації діяльності державних органів влади але, в свою чергу, вона входить вагомою складовою в адміністративне право. Забезпечення та захист прав і свобод громадян органічно пов'язує адміністративне, міжнародне та конституційне право.

Ієрархічність будови передбачає наявність деякої кількості елементів, розташованих на основі підпорядкування елементів нижчого рівня елементам вищого рівня. Розгалужена ієрархічність адміністративної системи забезпечення прав людини добре спостерігається на схемі підпорядкованості та взаємодії державних та виконавчих органів

України з питань забезпечення прав людини (рис. 4). Підпорядкованість на схемі спостерігається зверху донизу, але взаємозв'язок складових схеми спостерігається в обидва напрямки. В свою чергу, кожна складова також має ієрархічну будову, так, будь-яка організація являє собою взаємодію двох підсистем: керуючої і керованої.

Структуризація дозволяє розглядати систему не як набір складових, а як нову якість. Тому процес функціонування системи характеризується не стільки властивостями її окремих елементів, скільки властивостями самої структури. Слід зауважити, що систему необхідно розглядати як єдиний конгломерат і аналізувати складові тільки в рамках їх взаємозв'язків конкретної організаційної структури. Розгляд та удосконалення діяльності тільки судових органів не може призвести до значного покращення стану забезпечення прав людини в країні, процеси можуть бути навіть зворотними.

Множинність, як принцип, дозволяє використовувати знання інших наук при дослідженнях певної галузі знань. Для розгляду адміністративної системи забезпечення прав людини можна використовувати математичні, економічні моделі та закономірності. Останній принцип - системність – вказує на властивість об'єкта володіти всіма ознаками системи.

Теорії пізнання і діалектики до дослідження процесів у суспільстві та державі з урахуванням системного підходу вказує на те, що усі соціальні та адміністративні процеси взаємопов'язані. Даний підхід здатний встановити нові зв'язки, впливи, реакції на ці впливи суспільства і держави, і в кінцевому випадку, напрямки подальших змін. Крім того, можна встановити можливий вплив на інші галузі життя та діяльності країни і суспільства. Сутність полягає в реалізації вимог загальної теорії систем, згідно з якою кожен об'єкт у процесі його дослідження повинен розглядатися як велика і складна система і одночасно як елемент більш загальної системи. Однак системний підхід – насамперед це не метод вирішення задач, а метод постановки завдань. Коректно та правильно встановлене завдання – це перший крок до отримання правильних відповідей. Цей ме-

тод якісно вищий за рівень ніж предметний спосіб пізнання.

При розгляді системи встановлюються характеристики її елементів, види та способи зв'язку між елементами, впливи та зворотні реакції цих елементів, способи дублювання діяльності, ризики при досягненні дестабілізації системи та основний вихід, результати діяльності. В результаті аналізу системи виконується структурна оптимізація, яка передбачає встановлення алгоритму структурної реорганізації елементів системи. Таким чином, структурна оптимізація системи являє собою цілеспрямований процес отримання серії системних ефектів, у рамках обраних обмежень.

Засновники системного підходу Р. Акофф, Л. фон Бергаланфі, А.А. Богданов, П. Друкер, Г. Саймон, Г. Спенсер, А. Чандлер вважали, що цей метод можна вживати при дослідженні будь – якої діяльності, організації та суспільства. Застосуємо системний підхід для дослідження адміністративної системи забезпечення захисту прав людини в Україні. Говорячи про системний підхід до адміністративної системи, можна говорити про способи організації наших дій, при цьому враховувати не тільки законодавчу базу, як це традиційно робилося іншими авторами, а оптимізувати усі складові цієї системи, виявляючи закономірності та взаємозв'язки з метою їх більш ефективного використання. Крім того, системний підхід до адміністративної системи має системний ефект, який передбачає отримання такого результату реорганізації та оптимізації елементів системи, коли ціле стає більше простої суми частин.

Розгляд адміністративної системи забезпечення захисту прав людини в Україні розпочнемо зі встановлення основних характеристик та відмінностей цієї системи. До основних характеристик адміністративної системи забезпечення захисту прав людини в Україні ми вважаємо доцільним віднести:

- верховенство закону;
- людина, її життя та здоров'я, честь та гідність є найвищою соціальною цінністю нашої держави;
- прийняття основних принципів демократії є основним шляхом розбудови української державності;

- діяльність адміністративної системи нашої держави направлена на створення держави благоденства з різко вираженими рисами інституціоналізації всіх сфер життя людини;

- повнота влади зосереджена в руках центральних та місцевих органів управління, з одночасною функцією контролю з боку неурядових органів та організацій, ЗМІ. При цьому державне управління є ієрархічним;

- нормативні та адміністративні зміни в країні не повинні знижувати існуючий рівень забезпечення прав людини;

- права та свободи людини є невід'ємними та обов'язковими.

До відмінних особливостей адміністративної системи забезпечення захисту прав людини в Україні ми вважаємо доцільним віднести:

- не стабільний економічний та політичний стан у країні;

- невисокий рівень соціального забезпечення громадян;

- не в повному обсязі розвинені демократичні форми і методи державного управління суспільством після набуття незалежності;

- низький рівень довіри населення до державних органів влади та до інституту захисту прав людини.

Система – це сукупність взаємопов'язаних елементів, що утворюють цілісність або єдність. Адміністративна система забезпечення захисту прав людини в Україні передбачає наступні основні складові:

- суб'єкти забезпечення прав та свобод громадян;

- нормативно-правове забезпечення;

- інформаційне та науково-методичне;

- механізм забезпечення прав людини.

Система адміністративного забезпечення захисту прав людини в Україні базується на злагодженості, послідовній та ефективній організаційній роботі Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, правоохоронних органів та судових органів. Тому розгляд цих

суб'єктів у даному підрозділі доцільно проводити з урахуванням їх взаємозв'язку і взаємодії та механізму правозабезпечення.

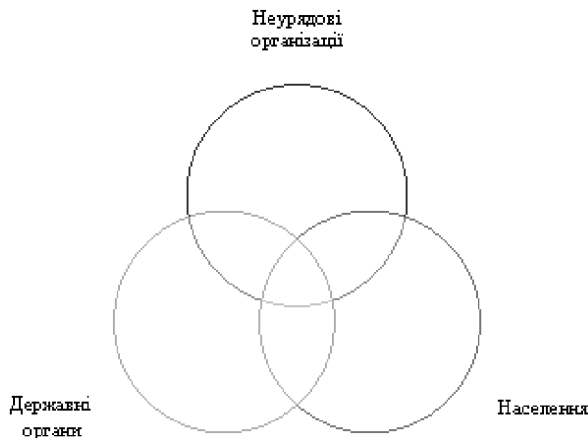

Рис. 3. Схема взаємодії суб'єктів забезпечення прав людини

Умовно систему можна розбити на три підсистеми, в залежності від суб'єктів забезпечення прав людини, схема зображена

організації мітингів, демонстрацій, а також звернення у державні органи. Другий варіант – населення звертається у контролюючі державні органи і через суд повертає свої права. Всі три підсистеми знаходяться у постійному, динамічному зв'язку. Оптимальними зв'язками є попарна взаємодія, а найкращим, коли всі три складові одночасно діють на систему. Розглянемо кожна з цих підсистем окремо.

Взаємодія державних та виконавчих органів влади забезпечує не тільки виконання прав людини, а також контроль за забезпеченням та захист цих прав. Схема підпорядкованості та взаємодії державних і виконавчих органів України з питань забезпечення прав людини приведена на рисунку 4. Контроль за станом забезпечення прав людини відбувається зверху вниз, а обсяги забезпечення навпаки. Захист прав людини виконується, головним чином, правоохоронними органами.

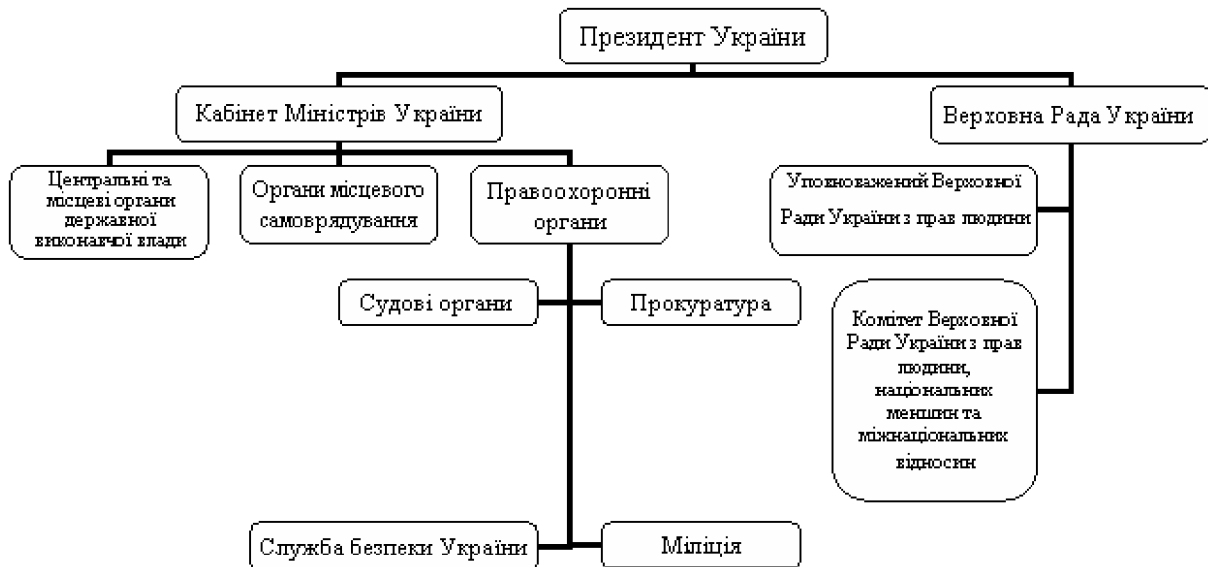

Рис. 4. Схема підпорядкованості та взаємодії державних і виконавчих органів України з питань забезпечення прав людини

на Рис. 3. Відповідно з принципами системного підходу, зміни в одній підсистемі повинні викликати реакцію у двох інших. Наприклад, порушення права участі громадян у виборах змушує населення реагувати певним чином. Перший варіант – масові незадоволення, що у свою чергу змушує неурядові організації підтримати населення та виступити на захист цих прав за рахунок

Основними складовими адміністративної системи забезпечення захисту прав людини в Україні є:

- Комітет Верховної Ради України з прав людини, національних меншин та міжнародних відносин.

- Інші комітети Верховної Ради України в частині діяльності по забезпеченню та захисту прав людини (законодавчого

забезпечення правоохоронної діяльності).

- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини».

- Міністерство юстиції України (зокрема, Національне бюро по дотриманню Європейської Конвенції з основних прав та свобод людини).

- Інші центральні органи виконавчої влади (в частині забезпечення та захисту прав людини).

- Генеральна прокуратура України.

- Інститут адвокатури (інститут надання правової допомоги).

- МВС України (в частині формування та розвитку внутрішньовідомчого контролю за дотриманням прав людини та недопущенням катувань).

- Громадські правозахисні організації (національні та міжнародні).

- Науково-дослідні установи.

- Засоби масової інформації.

Ієрархічна структура цієї системи відповідає і результатам аналізу основних функцій, компетенцій та повноважень суб'єктів забезпечення прав людини в Україні. Функціональні характеристики складових структури вказують на підвищення їх повноважень і можливостей у напрямку догори в ієрархії, а щодо показника кількості звернень населення закономірність зворотна, що потребує удосконалення діяльності органів та організацій на місцях, спрощення певних операцій та дій. Інша проблема наведеної ієрархічної структури стосується відсутності зв'язків окремих елементів структури у забезпеченні прав людини. На відміну від функцій контролю, як збоку вище розташованих елементів, так і збоку правоохоронних органів. Дійсно, як показує практика, реформування однієї складової структури не призводить до покращення роботи всієї системи. Наприклад, судова реформа в Україні відбувається багато років, але вона не задовольняє владу, населення, правозахисні організації та міжнародну спільноту і піддається постійній критиці правозахисників.

Ця структура відповідає основним принципам правового впровадження.

На жаль, ця ієрархічна структура не відображає місце правозахисних організацій у законотворчій діяльності. Однак слід зауважити, щодо існування шляху впровадження у національне законодавство положень, які вносяться правозахисними організаціями через діяльність міжнародних організацій ООН та Ради Європи.

Окремо необхідно розглянути неурядові суб'єкти, які забезпечують виконання та захист прав людини в Україні. Перелік цих суб'єктів і схема їх взаємодії наведено на Рис. 5.

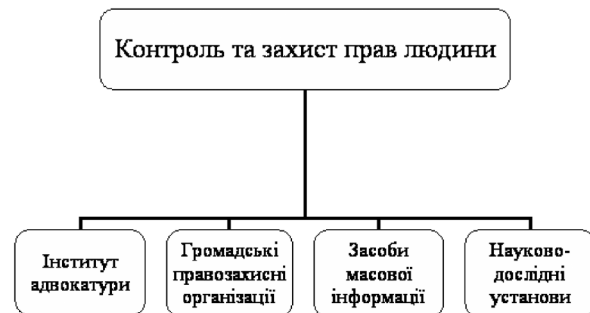

Рис. 5. Схема взаємодії не урядових суб'єктів забезпечення прав людини в Україні

Аналізуючи дану структуру, слід зауважити, що діяльність та функціональність кожного суб'єкту демократично постійно розвивається, відповідно і процеси взаємодії носять винятковий та вибіркоковий характер. Не урядові суб'єкти інколи самостійно вирішують проблемні питання, без урахування можливостей та компетенції інших суб'єктів. Наприклад, для населення стихійні демонстрації, виконання грантів науково-дослідними установами, які не знаходять виходу на практиці, участь громадських правозахисних організацій у міжнародних програмах, про які навіть відсутня інформація в країні і т.д. Тобто, відсутній системний ефект у підсистемі не урядових суб'єктів забезпечення прав людини в Україні потребує подальшого адміністративно-нормативного урегулювання та вкрай необхідних наукових досліджень.

Вплив не урядових суб'єктів на адміністративну систему забезпечення захисту прав людини в Україні відбувається за рахунок професійної діяльності в межах встановлених законом. Наприклад, засоби масової

інформації називають поряд із законодавчою, виконавчою і судовою – «четвертою владою». Великі можливості з цього приводу мають і інші суб'єкти другої підсистеми.

Системний аналіз вказує, що такий стан речей відбувається за рахунок різниці в основних цілях та задачах цих суб'єктів. Для інституту адвокатури – це вирішення судових питань. Для громадських правозахисних організацій – об'єднання громадської думки. Для засобів масової інформації – це надання інформації. Для наукових установ – це вирішення теоретичних та практичних питань, які мають наукову новизну. Для того, щоб підсистема працювала ефективно, ці цілі необхідно об'єднати, хоча б частково. Інша проблема цієї підсистеми стосується незадовільної грамотності населення щодо використання можливостей цих суб'єктів до забезпечення прав та свобод, не задовільною є і правова обізнаність населення.

Підсистема «населення» з точки зору виконання прав та свобод майже не досліджувалася. Населення країни розуміється як сукупність людей, які мешкають на території цієї країни. Нас цікавить населення, як людей – носіїв права та свобод. І хоча теза «перед законом всі рівні» є конституційною нормою, для ефективного забезпечення, виконання та захисту прав людини, необхідно враховувати соціальні, політичні, матеріальні, релігійні, традиційні та культурні особливості людей та суспільства.

Реакція населення на порушення їх прав та свобод залежить не тільки від вказаних особливостей, а від двох інших підсистем. Підсистема державних органів, за рахунок законів, встановлює дозволені способи та порядок захисту прав людини. Підсистема не урядових суб'єктів надає додаткові можливості громадянам щодо захисту своїх прав, окрім того, вони проводять моніторинг та інформують населення про стан прав людини.

Вплив не урядових суб'єктів на адміністративну систему забезпечення захисту прав людини в Україні є зрозумілий, однак, вплив населення має особливу зацікавленість. Вплив населення на адміністративну систему забезпечення захисту прав людини в Україні може відбуватися багатьма способами:

- загальнодержавні способи (президентські та парламентські вибори, референдуми, національне опитування);

- парламентський спосіб (звернення до депутатського корпусу, звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини);

- політичний спосіб (мітинги, демонстрації, страйки, акти громадської непокори);

- правоохоронний захист (звернення до суду, міліції, прокуратури);

- громадський захист (інститут адвокатури, звернення до громадських правозахисних організацій, звернення до ЗМІ);

- міжнародний захист (звернення в Європейський суд з прав людини).

З цього приводу вплив населення на адміністративну систему забезпечення захисту прав людини в Україні має і певні особливості. По-перше, необхідно пам'ятати про політико-культурну складову адміністративної системи, особливо це стосується країн багатонаціональних з великою кількістю громадян, до яких відноситься і Україна. По-друге, вплив населення на адміністративну систему країни відбувається за рахунок національної свідомості. Будь-яка демократична країна повинна враховувати думку населення. Вплив на суб'єкти забезпечення прав та свобод громадської думки, міжнародних стандартів з прав людини, ЗМІ призводить до відповідних змін у кожній підсистемі.

Однак інколи вплив на діяльність різних органів може бути протизаконною, насамперед це стосується державних органів влади. Суди, правоохоронні органи та неурядові правозахисні організації є незалежними у своїй діяльності, але у сфері забезпечення прав людини їх діяльність все ж таки враховує міжнародні стандарти та громадську думку і ЗМІ, як носіїв громадського ставлення до цих питань.

Суб'єкти забезпечення прав та свобод адміністративної системи забезпечення захисту прав людини в Україні є важливою складовою цієї системи. Міжнародні правозахисні експерти вважають, що ця система далека від досконалості. У сфері забезпечення прав людини підсистема державних та виконавчих органів України та неурядових

органів та організацій мало пов'язані між собою. В кращому випадку друга підсистема має контролюючу функцію, та законодавчо це на практиці майже не підтримується. В свою чергу, перша підсистема по відношенню до другої має яскраво виражену управлінську функцію.

Взаємодія між підсистемами також вказує на певні проблеми дієвості системи. По-перше, поява поодиноких випадків порушення прав людини не викликає системного ефекту. По-друге, адміністративно-правова складова вважається прерогативою державних органів влади. Крім того, виникає проблема залежності не урядових організацій від державних органів, як правило, це стосується фінансування та нормативно-правового забезпечення.

Друга складова адміністративної системи забезпечення захисту прав людини в Україні, яка є її невід'ємною частиною, є нормативно-правове забезпечення. Забезпечення та захист прав людини в Україні гарантується Конституцією України. Перелік нормативно-правових актів у залежності від правостановлення складає ієрархічну схему нормативно-правового забезпечення. Структура нормативно-правового забезпечення прав людини в Україні наведена на рисунку 6.

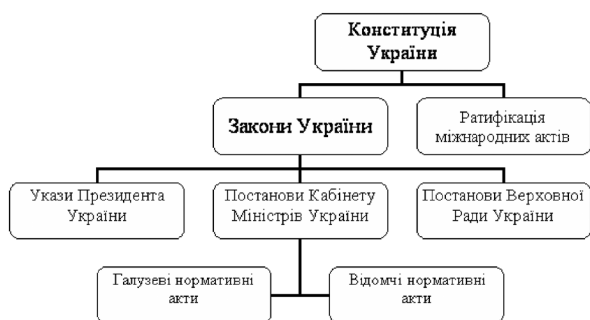

Рис. 6. Структура нормативно-правового забезпечення прав людини в Україні

До основних особливостей цієї структури можна віднести: значення підписаних ратифікованих міжнародних документів та договорів щодо забезпечення прав людини. Ратифікований міжнародний акт зобов'язує державу внести зміни у національному законодавстві, тобто має не рекомендований, а обов'язковий характер. Наступною особливістю є заборона вилучення та невиконання

прав людини іншими нормативними документами в різних галузях держави. Зміни в законодавстві повинні носити розширюючий характер, ні в якому разі не обмежувати та не забороняти ці права. Роль відомчих та галузевих нормативно-правових актів щодо забезпечення, виконання та захисту прав людини повинні базуватися на Законах України та поглиблювати і розширювати права окремих категорій осіб в залежності від галузі впровадження. Перевірка нормативно-правового забезпечення, яке пропонується, має багаторівневий характер. З боку Кабінету Міністрів України, Міністерство юстиції України перевіряє кінцеві положення та затверджує нормативний акт, з цього приводу значну роль відіграє Національне бюро по дотриманню Європейської Конвенції з основних прав та свобод людини цього міністерства. Зі сторони Верховної Ради України, комісія готує, враховує зауваження, і законопроекти проходять слухання на сесії Верховної Ради. Експертну оцінку, зауваження та пропозиції надає і Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Висновки

Класифікацію норм прав людини по відношенню до певної категорії людей умовно можна поділити на дві складові: загальні та додаткові. Загальні розповсюджуються на всіх громадян та осіб, які перебувають на території України. Ці права затверджені і є конституційною нормою. Додаткові розповсюджуються на певну категорію осіб. Як правило, додаткові права людини конституційно не повністю закріплені, але за рахунок впровадження міжнародних стандартів з прав людини вони проходять імплементацію у національне законодавство. Міжнародна практика щодо забезпечення прав людини показує, що додаткові права необхідно запроваджувати для забезпечення соціального захисту осіб, які входять до найбільш не захищених категорій населення.

Розширення прав людини відбувається за рахунок вимог суспільства, подальшої діяльності правозахисних організацій і законодавчих органів України або за рахунок імплементації у національне законодавство

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена аналізу використання системного підходу в адміністративній системі щодо забезпечення захисту прав людини в Україні за міжнародними стандартами.

міжнародних стандартів у сфері забезпечення прав людини. За останні півсторіччя світова спільнота розробила систему виконання та забезпечення прав людини, яка здатна постійно визначати та впроваджувати нові права та свободи. Цей напрямок відповідає одній з основних задач демократії – постійна гуманізація суспільства та держави, створення більш розвинутих демократичних стандартів. Діалектика полягає у постійному процесі удосконалення прав та свобод, їх забезпечення та захисту. Тому необхідно сказати про доповнення Конституції України новими положеннями з урахуванням світових та європейських стандартів у сфері забезпечення та захисту прав людини.

Структура нормативно-правового забезпечення прав людини в Україні в залежності від напрямку впровадження та сферами суспільних відносин у сукупності відтворює конституційні норми. В сукупності фундаментальні, політичні, громадянські, економічні, соціальні та культурні права людини створюють систему демократичних цінностей.

Системний підхід є необхідним методологічним напрямком дослідження, який розглядає і аналізує об'єкт як систему, яка складається з елементів в сукупності відносин і зв'язків між ними. Даний підхід дозволяє розглядати адміністративну систему забезпечення захисту прав людини, як сукупність діалектично розгалужених процесів, що призводить до розвитку громадянського суспільства. Принципи системного підходу передбачають у сфері забезпечення захисту прав людини виконання певних закономірностей. До основних принципів системного підходу слід віднести цілісність, ієрархічність будови, структуризація, множинність і системність.

Література

1. Загальна декларація прав людини. Права людини і професійні стандарти в до-

SUMMARY

The scientific article is devoted for analytical review of the systematic approach in the administrative system to ensure the protection of human rights in Ukraine by international standards.

кументах міжнародних організацій / Упоряд. Т. Яблонської. – К. – 1999.

2. Криворучко Л.С. Актуальність вдосконалення системи забезпечення прав людини в Україні // Правничий вісник Університету «Крок». – 2011. - № 8 .

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод з доданими протоколами // Офіційний вісник України. – 1998 р. – № 13, / № 32 від 23.08.2006 / . – стор. 270 (зі змінами // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 215).

4. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_010&c=1#Public.

5. Генеральна Асамблея // [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.un.org/ga/>.

6. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР : станом на 04 лютого 2011 р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К. : Парлам. вид-во, 2011. – 54 с. – (Бібліотека офіційних видань).

7. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 року // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.

8. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» № 475/97-ВР [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=475%2F97-%E2%F0>.

9. Криворучко Л.С. Роль міжнародних стандартів в адміністративно-правовому забезпеченні захисту прав людини в Україні: історичний аспект // Матеріали науково-практичної конференції «Адміністративне право України: сучасний стан та шляхи розвитку». – Харків. – 2012 .

10. Адміністративне право України. Підручник для юрид. вузів і фак. / за ред. Ю.П. Битяка. – Харків: Право, 2001. – 528 с.

11. Адміністративне право України. Підручник / за ред. В.К. Колпакова – К.: Юрінком Інтер, 1999. – 736 с.